

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1973

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΗΛ. ΜΑΡΙΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΙΣ ΒΙΒΛΙΟΥ

Παρουσιάζων τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ κ. Σπύρου Βρυώνη (Sp. Vryonis Jr.), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh Century through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1971, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Διονύσιος Ἀ. Ζακυθινὸς λέγει τὰ ἑξῆς :

«Ἐν κατακλείδι τῶν διαφόρων ἐκδηλώσεων ἐπὶ τῇ πεντηκοστῇ ἐπετείῳ τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς ἔχω τὴν τιμὴν νὰ παρουσιάσω εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ κ. Σπύρου Βρυώνη: «Ἡ παρακμὴ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ ἡ πορεία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου μέχρι τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος». Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξεδόθη εἰς τὰς πραγματείας τοῦ «Κέντρον Σπουδῶν τοῦ Μέσου Αἰῶνος καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως» (Center for Medieval and Renaissance Studies).

Ὁ κ. Σπύρος Βρυώνης, γεννηθεὶς τῷ 1928, ἐπικουρικὸς καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Καλιφορνίας ἀπὸ τοῦ 1960 καὶ καθηγητὴς ἀπὸ τοῦ 1966, διευθυντὴς τοῦ Κέντρον τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ 1972, ἤρχισε δημοσιεύων τὰς πρώτας πραγματείας του περὶ Βυζαντίου καὶ τῆς Μουσουλμανικῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956. Πλὴν τοῦ περὶ Μικρᾶς Ἀσίας τόμου, τὸν ὁποῖον παρουσιάζω, ἔχει ἐκδώσει πολλὰς ἐπὶ μέρους συμβολὰς καὶ τὰ βιβλία: *Byzantium and Europe* (ἐν Λονδίῳ, 1967), *Byzantium: Its Internal History and Relations with the Muslim World* (ἐν Λονδίῳ, 1971), *The Balkans: Continuity and Change*, Co-edited with H. Birnbaum (Mouton, 1972), κ. ἄ. Εὐχαρίστως πληροφοροῦμαι ὅτι ὁ κ. Βρυώνης μετεκλήθη ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, ἵνα καταλάβῃ τὴν ἔδραν τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων Χρόνων, καὶ ὅτι ἀπεδέχθη τὴν ἐκλογὴν.

Τὸ ἐκ σελίδων XVII καὶ 532 ἔργον τοῦ κ. Βρυώνη περιλαμβάνει ἑπτὰ κεφάλαια : Α'. «Ἡ Βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως» Β'. «Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ κατάρρευσις τοῦ Βυζαντίου ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ» Γ'. «Αἱ ἀρχαὶ τῆς μεταμορφώσεως» Δ'. «Παρακμὴ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα» Ε'. «Ἐξισλαμισμός» ΣΤ'. «Ἡ ἀπώλεια τῆς Βυζαντινῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ὁ Βυζαντινὸς κόσμος» καὶ Ζ'. «Τὰ Βυζαντινὰ κατάλοιπα ἐν τῇ Τουρκικῇ Ἀνατολίᾳ». Εἰς βραχεῖαν ἀνακεφαλαίωσιν ὁ συγγραφεὺς ἐξαιρεῖ τὰ καίρια συμπεράσματα τῆς ἐρεῦνης του.

Ὁ κ. Βρυώνης ὠρμήθη εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ βιβλίου ἐκ δύο συγκλινόντων διαφερόντων, τὰ ὅποια ἐπὶ μακρὸν ἀψηχόλησαν αὐτόν : τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα καὶ τῆς ἐπὶ αἰῶνας ἀναμετρούσεως τῆς Βυζαντινῆς καὶ τῆς Ἰσλαμικῆς κοινωνίας, τῶν δύο τούτων συγκληρονόμων τῆς ἡμιεξελληνισθείσης Ἀνατολῆς. Ὁ συγγραφεὺς περιορίζει τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς ἐρεῦνης του ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου μέχρι τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, εἰς τὴν ἐποχὴν δηλαδή, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ πολιτικὴ πρωτοβουλία τοῦ Ἰσλαμικοῦ κόσμου περιέρχεται εἰς τοὺς Τουρκικοὺς λαοὺς. Εἰσαγωγικῶς ἐξετάζει τὴν προσηγηθεῖσαν τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως περίοδον, ὁμιλεῖ περὶ τῶν διοικητικῶν θεσμῶν, τῶν πόλεων καὶ τοῦ ἐμπορίου, τῆς μεγάλης ἐγγείου κτήσεως καὶ τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τῆς ὑπαίθρου, περὶ τῆς δημογραφικῆς καὶ ἐθνολογικῆς καταστάσεως, περὶ τοῦ ὀδικοῦ συστήματος, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θρησκείας καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὰς παραμονὰς τῶν Σελτζουρικῶν ἐπιδρομῶν ἡ Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ ἀπετέλει τὴν πυκνότερον κατωκημένην, τὴν σπουδαιότεραν καὶ ζωτικωτέραν ἐπαρχίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ — μίαν ἐπαρχίαν ἀδιακόπως ὑποκειμένην εἰς τὴν ἀνανεωτικὴν ἐνέργειαν τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Κράτους καὶ τῆς παιδείας, ἡ ὁποία ἐξεπορεύετο ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καρδίας τῆς Αὐτοκρατορίας (σελ. 68).

Κορυφαῖον γεγονός τῆς συγκρούσεως Βυζαντινῶν καὶ Τούρκων ὑπῆρξεν ἡ μάχη τῆς 26 Αὐγούστου 1071 εἰς τὸ Μαντζικέρτ τῆς Ἀρμενίας παρὰ τὴν Θωσπίτιδα λίμνην. Ἡ ἥττα τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὴν ἐπομένην δεκαετίαν διείσδυσις τῶν Τουρκικῶν φυλῶν ὑπῆρξεν ἐν μεγίστῳ μέρει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς καταρρεύσεως τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς δυνάμεως ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ κατὰ τὴν κρίσιμον πεντηκονταετίαν τῆς ἀναρχίας καὶ τῶν βιαιῶν ἔσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' (1025). Ἀπὸ τοῦ 1071 καὶ κυρίως ἀπὸ τοῦ 1081 μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου τρίτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ὅποτε ἀναφαίνεται καὶ ἐδραιούται ἡ δύναμις τῶν Ὀσμανιδῶν, τελευταίου πρωταγωνιστοῦ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἰσλαμικοῦ κόσμου, ἡ

ἀναμέτρῃσις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἔσχεν ἐναλλασσομένας φάσεις. Ὁ κ. Βρυώνης παρακολουθεῖ τὴν Βυζαντινὴν ἀντεπίθεσιν (1081 - 1143), τὴν Βυζαντινὴν ὑποχώρησιν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Β' (1143) καὶ τὴν μάχην τοῦ Μυριοκεφάλου (1176) μέχρι τοῦ 1204, τὴν πολιτικὴν σταθερότητα καὶ τὴν πώλωσιν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ σουλτανάτου τοῦ Ἰκονίου, τὴν στροφὴν τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς πρωτεύουσῃς (1261) καὶ τὴν παρακμὴν τοῦ Ἰκονίου μετὰ τὴν μάχην τῶν Σατάλων (1243), τέλος τὴν διαμόρφωσιν τῶν Τουρκικῶν ἐμιράτων καὶ τὴν ἀνοδὸν τῶν Ὀθωμανῶν. Ἡ Τουρκικὴ κατάκτησις, ὁ ἐποικισμὸς καὶ ἡ πολιτικὴ ἐνοποίησις τῆς Μικρᾷς Ἀσίας θὰ ἀποτελέσουν μακρὰν διαδικασίαν, τῆς ὁποίας ἡ ὀλοκλήρωσις θὰ ἐπιτελεσθῇ τετρακόσια ἔτη μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μαντζικέρτ (σελ. 142).

Ἄφοῦ καθώρισε τὴν γενικωτέραν χρονολογικὴν διάρθρωσιν καὶ τὰς περιόδους τῶν Τουρκικῶν κατακτήσεων, ὁ συγγραφεὺς ἐπιλαμβάνεται τῆς μελέτης τῶν μεταμορφώσεων, αἱ ὁποῖαι κατέληξαν εἰς τὸν ἐκμουςουλμανισμὸν τῆς Μικρᾷς Ἀσίας. Τρία θέματα ἀψηχόλησαν αὐτὸν ἰδιαιτέρως: ἡ φύσις καὶ τὰ ἐπακόλουθα τῶν Τουρκικῶν κατακτήσεων κατὰ τὸν ἐνδέκατον καὶ τὸν δωδέκατον αἰῶνα· ἡ ἔνταξις τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν εἰς τὴν Μουσουλμανικὴν κοινωνίαν (1071 - 1276)· ὁ χαρακτὴρ καὶ τὰ ἐπακόλουθα τῆς διασπάσεως τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ Ἰκονίου καὶ Νικαίας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου τρίτου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος. Εἰσερχόμεθα οὕτως εἰς τὸ μέγα θέμα τοῦ ἔξιλαμισμού καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Τέσσαρες αἰῶνες Τουρκικῶν κατακτήσεων καὶ ἐποικισμῶν διέρρησαν μεταξὺ τῆς μάχης τοῦ Μαντζικέρτ καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β' (1071 - 1481) διὰ τὰ ἀποκρυσταλλωθῆ ὀριστικῶς ἡ ἐνοποίησις τοῦ μεγίστου τμήματος τῆς Μικρᾷς Ἀσίας. Μέχρι τῶν μέσων τῆς δωδεκάτης ἑκατονταετηρίδος ἡ Τουρκικὴ κατάκτησις ἦτο καταλυτικὴ καὶ ἐπέφερε μεγάλας καταστροφάς. Ἡκολούθησε κατὰ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος περίοδος παγίωσης καὶ σταθερότητος, ἣτις ἔφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον διὰ τῆς οικονομικῆς εὐημερίας καὶ τῆς πνευματικῆς ἀνθήσεως τῶν μέσων τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος. Ἀλλά, τελευτώσης τῆς ἑκατονταετίας ταύτης, ἡ Ἀνατολὴ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν προτέραν κατάστασιν τῆς ἀναρχίας. Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Τουρκομανικῶν φύλων ὑπῆρξαν καταλυτικαὶ καὶ κατέστρεψαν τοὺς θεσμοὺς τῆς καθεστηκυίας κοινωνίας. Ἐξαιρέσει τῆς εὐτυχοῦς περιόδου τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας καὶ τοῦ σουλτανάτου τῶν Σελτζουκιδῶν, αἱ Τουρκικαὶ κατακτήσεις ἐξήρθησαν τὰς Βυζαντινὰς κοινότητας. Ἐξ ἄλλου ἢ ὑπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἐνοποίησις τῆς Ἀνατολῆς ἔφερον ἀσφάλειαν μεγαλυτέραν καὶ ὁμοιογένειαν τῶν συν-

θηκῶν διαβιώσεως, ἀλλ' ὑπῆρξεν ἀνίσχυρος νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰς χριστιανικὰς κοινότητες. Οὕτως ἡ διάβρωσις τῶν συνεκτικῶν δεσμῶν τῆς κοινωνίας παρέδωκεν ἄνευ ἀμύνης καὶ γυμνοὺς τοὺς Βυζαντινοὺς πληθυσμοὺς εἰς τὰς ἀφομοιωτικὰς δυνάμεις τοῦ Ἰσλαμισμοῦ (σελ. 285 κέ.).

Ἡ Τουρκικὴ κατάκτησις καὶ ὁ ἐποικισμὸς δὲν κατέστρεψαν μόνον τὸν ἀποτελεσματικὸν πολιτικὸν ἔλεγχον τοῦ χριστιανικοῦ κράτους, ἀλλὰ συνέθλιψαν καὶ τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Οἱ κατακτηταὶ περιήγαγον τὴν Ἐκκλησίαν εἰς ἐσχάτην πενίαν, δημεύοντες τὰς κτήσεις, τὰ εἰσοδήματα, τὰ ἰδρύματα. Ὁ ἐπισκοπικὸς θεσμὸς, ἡ καρδιά αὕτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως, ἀπέβη παθητικὸς πνευματικὸς συντελεστής. Κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ἐξηκολούθουν ὑφιστάμεναι μόνον δέκα ἐπτὰ μητροπόλεις, μία ἀρχιεπισκοπὴ καὶ τρεῖς ἐπισκοπαὶ εἰς ἓνα χῶρον, ὁ ὁποῖος ἄλλοτε ἠρίθμει πλείονας τῶν πενήντα μητροπόλεων καὶ τῶν τετρακοσίων ἐπισκοπῶν. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία ἀπετέλει παλαιότερον εὐρεῖαν γραφειοκρατικὴν ὀργάνωσιν παράλληλον πρὸς τὴν Βυζαντινὴν κυβερνητικὴν γραφειοκρατίαν. Ὡς καὶ ἡ τελευταία, ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Νῦν, ἔναντι τῆς καταρρεύσεως ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, αἱ θρησκευτικαὶ ὀργανώσεις τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, ἀπολαύουσαι τῆς κρατικῆς προστασίας, ἐξικονοῦντο εἰς περιωπὴν.

Παρεσκευάζετο οὕτως ὁ ἐξισλαμισμὸς. Εἰς τὸ πέμπτον κεφάλαιον ὁ κ. Βρυώνης περιέγραψε τὸν μηχανισμὸν καὶ τὰς συνθήκας τοῦ ἐξισλαμισμοῦ καὶ τοῦ ἐκτουρκισμοῦ. Ἐπράξε δὲ τοῦτο ὅχι μόνον ὡς βυζαντινολόγος καὶ ἑλληνιστής, ἀλλὰ καὶ μετὰ βαθείας γνώσεως τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν θεμάτων τοῦ Τουρκικοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, τῆς θρησκείας καὶ τῶν θεσμῶν. Μετὰ τὴν ἔκλειψιν τοῦ Βυζαντινοῦ ἐλέγχου εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἡ χριστιανικὴ κοινωνία ὄφειλε νὰ ἀναπροσαρμοσθῇ εἰς τὴν διακυβέρνησιν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῶν Μουσουλμάνων κατακτητῶν. Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ νέος οὗτος προσανατολισμὸς ἔπρεπε νὰ συντελεσθῇ ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν. Ἄλλ' οὗτοι εἶχον ἐξαρθρωθῆ. Αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες ὑπέκλυψαν τελικῶς εἰς τὰς δυνάμεις τοῦ Ἰσλαμισμοῦ.

Διὰ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν ἡ ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πηγῆς οἰκονομικῆς ἰσχύος καὶ ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ, ὑπῆρξε μεγίστη συμφορὰ. Τὸ κράτος περιῆλθεν εἰς δευτερεύουσαν δύναμιν καὶ μετὰ μακρὰν ἀγωνίαν ἠφανίσθη. Ἡ Γραμματεία τῆς ἐποχῆς ἀπηγεῖ τὰς ἀντιδράσεις καὶ τὸ ἄγχος τῆς κρατουσῆς πνευματικῆς τάξεως. Βεβαίως ἡ κατάρρευσις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξε πρωτίστως τὸ ἐπακόλουθον τῆς ἰσχυρᾶς ἐξωτερικῆς πίεσεως. Ἀλλὰ καὶ λόγοι ἐσωτερικοὶ συνέβαλον εἰς τὴν μείωσιν τῆς ἀντιστάσεως. Ὁρθῶς ὁ συγγραφεὺς τονίζει

μεταξὺ τούτων τὴν σύγκρουσιν τῆς διοικούσης Βυζαντινῆς γραφειοκρατικῆς τάξεως καὶ τῆς Μικρασιατικῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας, ὡσαύτως δὲ καὶ τὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά θέματα μετακίνησιν ἄλλοεθνῶν καὶ δισταμένων ἐκκλησιαστικῶς καὶ ἔθνικῶς πληθυσμῶν, ἰδίᾳ τῶν Ἀρμενίων.

Τί ἀπέμεινεν ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸν Ἑλληνισμόν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ; Εἰς τὸ τραγικὸν τοῦτο ἐρώτημα ὁ κ. Βρυώνης ἀφιερώνει τὸ ἕβδομον καὶ τελευταῖον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του. Παρὰ τὰς τεραστίας καταστροφάς, ἔχομεν σημαντικὰ Βυζαντινὰ κατάλοιπα, ἄλλα ἀμέσως ἀντιληπτά, ἄλλα ὀλιγότερον ὄρατά. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκουν αἱ ἐπιζήσασαι μέχρι τοῦ 1922 Ἑλληνικαὶ καὶ χριστιανικαὶ μειονότητες· εἰς τὴν δευτέραν περιλαμβάνονται τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐνσωματώθησαν εἰς τὴν νέαν Τουρκικὴν κοινωνίαν. Ὡς συμβαίνει εἰς ὅλας τὰς ἱστορικὰς περιπτώσεις ἀφομοιώσεως, ὁ ἔξιλαμισθὲς Βυζαντινὸς πληθυσμὸς ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ μέγα μέρος τοῦ λαϊκοῦ του πολιτισμοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ «ἐξεβυζαντίτισε» μερικῶς τὴν ἀνερχομένην κοινωνίαν ἐν τῷ λαϊκῷ της ἐπιπέδῳ (σελ. 444). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἕτερον σκέλος, εἰς τὸ «φυσικὸν κατάλοιπον», τὸ ἐπιβίωσαν δηλονότι Ἑλληνικὸν καὶ χριστιανικὸν στοιχεῖον, ὁ συγγραφεὺς ἀφιερώνει πικρὰς σελίδας εἰς τὸν ἑλληνόφωνον καὶ τὸν τουρκόφωνον Ἑλληνισμόν, τὸν ὁποῖον ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφή καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ἔρριψαν ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Οἱ πληθυσμοὶ οἱ προερχόμενοι ἐκ τοῦ Πόντου, τῆς Καππαδοκίας, τῶν Ἀδάνων, τῆς Ἀγκύρας, τῆς Κασταμῶνος, τοῦ Ἰκονίου, τῆς Σεβαστείας, εἶναι κατάλοιπα Βυζαντινά. Οἱ Ἑλληνες τῆς Ἰωνίας καὶ ἄλλων παραλιακῶν περιοχῶν ἀνήκουν εἰς στρώματα μεταβυζαντινὰ καὶ νεότερα.

Ἐννεακόσια ἔτη μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μαντζικέρτ καὶ περίπου πενήτηκοντα μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφήν, ὁ καθηγητὴς κ. Σπ. Βρυώνης, δοκιμώτατος ἐρευνητὴς τῶν Βυζαντινῶν, τῶν Ἰσλαμικῶν καὶ τῶν Τουρκικῶν πραγμάτων, παρεσκεύασεν εὐρυτάτην σύνθεσιν περὶ τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ ἀφανισμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῆς ἐρένης τὸ βιβλίον εἶναι ἐξαντλητικόν. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐν μεγαλειῶδες ἅμα καὶ ὀδυνηρὸν κεφάλαιον τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ἔχει γραφῆ.